

Tekenen in de tijd 215

3-9 september 2023

Afgelopen vrijdag hield de protestantse theoloog Arnold Huijgen een inaugurale rede over de hel: in de theologie vrijwel verdrongen, maar cultureel volop terug van weggeweest. Erik Borgman liet zijn theologische creativiteit prikkelen. Wij hebben de hel nodig, om er niet in gevangen te blijven.

Vrijdag 1 september sprak Arnold Huijgen zijn inaugurale rede uit als hoogleraar dogmatiek aan de Protestantse Theologische Faculteit. Bijna een jaar eerder, op 5 september 2022, had hij het academisch jaar geopend met zijn afscheidsrede van de Theologische Universiteit Apeldoorn, waar predikanten voor de Christelijk Gereformeerde Kerk worden opgeleid. Dat hij vertrok naar de opleiding van de Protestantse Kerk in Nederland leidde tot enige ophef in zijn eigen kring, dat hij als hoogleraar aan de PThU christelijk-gereformeerd blijft, was voor sommigen binnen de Protestantse Kerk een probleem. Maar het is niet vanwege deze schermutselingen dat ik deze column wijdt aan zijn entree. Het is ook niet omdat Arnold een sympathieke collega is die wij 8 mei vorig jaar in het Huis van Dominicus te gast hadden op een succesvol symposium naar aanleiding van zijn boek over Maria. De aanleiding is het onderwerp van zijn rede: de hel. *What the hell?! Jazeker, de hel, en dat is nogal opmerkelijk.* Er was vrijdag op de PThU een hele dag over de hel en de andere spreker was de schrijver Arnold Grunberg.

Arnold Huijgen citeerde al direct in de eerste zin van zijn rede secretaris-generaal van de Verenigde Naties António Guterres: 'Wij rijden op de snelweg naar de klimaathel met onze voet nog altijd op het gaspedaal.' In het verlengde hiervan signaleerde hij dat de hel in de gelovige verbeelding steeds minder een rol speelt, maar in de culturele verbeelding een *comeback* maakt.

'Waar de hel in het maatschappelijk spreken wordt opgestookt, lijkt ze in kerk en theologie uitgeblust.' Onder de titel *Uitgeblust of opgestookt* stelde Huijgen de vraag hoe wij theologisch opnieuw over de hel zouden kunnen denken. Daarbij stuitte hij al snel op de vraag die voor velen bij uitstek het probleem aangeeft als het om de hel gaat: hoe kan een goede God het eeuwige lijden willen, ook al is het van mensen die excessief kwaad gedaan hebben? De hel is immers een plaats van diep en uitzichtloos lijden.

De antwoorden die Huijgen op deze vraag geeft, zijn niet nieuw. Het lijden van de hel is het lijden onder de afgescheidenheid van God, zeiden katholieke theologen in de jaren vijftig al, en daardoor van de waarachtige menselijke gemeenschap. Deze is niet Gods wil. Integendeel, God wil verzoening en gemeenschap, biedt deze ook steeds weer aan. Het is echter de menselijke vrijheid dit aanbod al dan niet te accepteren. Deze niet-acceptatie leidt naar de hel. Degene die zich in alles als een *selfmade person* gedraagt en bevordert dat de wereld daarop is ingericht, zal ontdekken hoe verschrikkelijk het is dat niemand zich zijn lot aantrekt. Denk hierbij aan het verhaal van de rijke man en de arme Lazarus. De rijke, die tijdens zijn leven elke dag feestte, maar de arme Lazarus die in zijn poort lag te bedelen om wat brood niet zag, vraagt brandend in de hel aan Abraham, in wiens schoot Lazarus is opgenomen: 'Heb medelijden met mij; stuur Lazarus om de toppen van zijn vingers nat te maken met water en er mijn tong mee te verkoelen, want ik lijd hevig in dit vuur.' Abrahams antwoordt niet: 'Dat mag ik niet doen van God.' Zijn antwoord luidt: 'Er gaapt tussen ons en jullie een diepe kloof; al zou iemand van hier naar jullie

willen oversteken, hij zou het niet kunnen; evenmin kan iemand van daar naar ons komen' (Lucas 16,32 en 34). Wie voor het kwade kiest, ondervindt de gevolgen van deze keuze.

Dit is ook de reden voor Huijgen om over de hel als realiteit te blijven spreken. Het onderscheid tussen goed en kwaad is een fundamenteel onderscheid en het kwaad is een realiteit. De hel is de plaats waarnaar het kwaad wordt verbannen, want het moet ergens blijven. Hier begin ik zachtjes te protesteren. Volgens de katholieke traditie heeft het kwaad geen zelfstandig bestaan. Kwaad is het ontbreken van het goede. Dat wil zeggen dat de hel een plaats van gebrek en leegte is. Het verterend vuur waaruit de hel volgens de meeste verbeeldingen ervan bestaat, brengt deze leegte aan het licht. Alle schijn wordt verteerd en het kwaad blijkt uiteindelijk schijn. Pijnlijke, gewelddadige, verwoestende schijn, maar niettemin schijn. Volgens Jezus' parabel over het laatste oordeel wordt tegen degenen die geen hongerigen, dorstigen, vreemdelingen, naakten, zieken of gevangenen zagen die moesten worden geholpen, gezegd: 'Ga weg van Mij, vervloekten, naar het eeuwige vuur, dat aangelegd is voor de duivel en zijn engelen' (Matteüs 25,41). Het ethos van de onverschilligheid en het leedvermaak – 'Ze zullen het er wel naar gemaakt hebben' – en het geweld dat schuilt in het gebrek aan empathie, wordt verteerd. Het vuur is eeuwig. Het kwaad, dat steeds opnieuw de kop op steekt, wordt er steeds opnieuw tot zijn essentie teruggebracht: niets.

Het is wat mij betreft een groot compliment aan Huijgen dat hij de theologische creativiteit wekt. Ik hoop er later nog op terug te komen, maar voor nu noem ik kort de twee belangrijkste punten die bij mij tijdens het lezen opkwamen – ik was niet *live* aanwezig. Ten eerste bedacht ik mij dat wij de hel verbeelden omdat de hel bestaat. Dat wordt onder ons vaak vergeten, maar er zijn heel veel levens die een hel zijn. In de Bijbel brengt Job de ervaring van ultieme zinloosheid in een alomvattend universum van lijden en pijn onder woorden. Een paar regels uit zijn litanie:

Waarom ben ik niet in de schoot gestorven?
Uit de schoot komen, en een laatste zucht?
Waarom hebben knieën mij ontvangen?
Waarom hebben borsten mij gezoogd?
Want o, liggen, rust hebben,
slapen, ongestoord (Job 3,11-13).

De Duits-Joodse filosoof Theodor Adorno heeft geschreven dat in Auschwitz aan het licht kwam dat er leven bestaat dat erger is dan de dood. De schrijver van het Bijbelboek Job wist dat echter al. Wat deze ervaring tot een hel maakt, is de wetenschap dat dit alles met onverschilligheid en leedvermaak wordt aangezien. Het leven van anderen gaat verder en jouw lot verschijnt voor hen als een teken van hun uitverkiezing: gelukkig zijn wij niet als zij of hij. Dit is de reëel bestaande hel: dat je het zinloze niet-leven en het niet-bestaan representeert dat anderen buitensluiten om hun eigen leven en bestaan als zinvol en door God gerechtvaardigd te kunnen beschouwen.

Nu doet de geloofsbelijdenis de onwaarschijnlijke bewering dat Jezus Christus in deze hel is afgedaald: Hij is nedergedaald ter helle. Dit betekent dat uit wat wij uitsluiten om in de schijnwereld van het goddeloze kwaad te leven alsof het de wil van Gods goedheid is, met het opstaan van Jezus uit zijn graf het waarachtig en werkelijk goede opstaat. In de hel van onze zogenaamde ordeningen – de

concentratie- en vluchtelingenkampen, de vrouwenhandel, het racisme, de minachting voor tal van groepen en de onverschilligheid voor veler lot – verschuilt zich de hemel: als het tegenbeeld ervan. Als aanklacht – ‘alles wat je niet voor één van de minsten hebt gedaan, heb je niet voor Mij gedaan’ (Matteüs 25,45) – en als Gods gerichtheid op universaliteit. Niets valt buiten God. Maar om dat te zien – en dat is het tweede dat ik mij bedacht – moet naar Bijbelse voorstelling alles wat dingen, dieren of mensen buiten God plaatst en buiten het bereik van de gemeenschap van alles wat ertoe doet en betekenis heeft, zelf verbannen en vernietigd worden. Dat is de Bijbelse hel: de plaats waar datgene wat het leven van veel en velen tot hel maakt, wordt vernietigd. Niet een plaats van straf, maar een plaats waar tot in het fundament datgene gebeurt waartoe Paulus in de Romeinenbrief ons aanspoort: het kwade te overwinnen door het goede (vgl. Romeinen 12,21). In de hel wordt het kwade verteerd in de gloed van Gods goedheid.

De uitsluiting wordt uitgesloten – deze en vergelijkbare paradoxen maken de Bijbelse boodschap weerbarstig. God maakt een einde aan onderdrukking door de soldaten van het land van de slavernij te laten verdrinken en onderdrukkende koningen te onderdrukken. Hij verslaat de oorlog door er oorlog mee te voeren en te overwinnen. Door te sterven heeft Christus ‘voorgoed ... de dood ontwapend en gedood’, zegt de pefatie van Pasen. Zo maakt God ook een einde aan de uitsluiting door haar uit te sluiten, een einde aan de vernietiging van mensen, dieren en dingen door de vernietiging te vernietigen. Maar dat zijn onze voorstellingen, getekend door wat Gods goedheid nu juist wegbrandt: geweld en vijandschap, strijd en concurrentie. We moeten echter vooralsnog deze voorstellingen bewaren, want het kwaad heeft voor ons een concreet gezicht en dat concrete kwaad moet worden uitgeschakeld. Je kunt niet zeggen dat er een einde moet komen aan de Russische agressie tegen Oekraïne, zonder je voor te stellen dat Poetin aanvalswapens worden vernietigd en zijn aanvalsleger wordt verslagen.

Bij God is dat anders. In God is geen geweld, zegt de vroegchristelijke brief aan Diognetus. ‘Zoals de aarde groen voortbrengt’, zegt de profeet Jesaja (63,10), en een tuin het opgenomen zaad laat ontkiemen, zo laat God de Ene heil ontkiemen.’ Zonder geweld, maar onontkoombaar. Dit ten volle voor te stellen lukt ons zondige mensen in een zondige wereld niet. Steeds opnieuw zullen mensen bij het verslaan van vijanden van het goede die ook hun vijanden zijn, zichzelf niet vrij kunnen houden van leedvermaak. Net goed, boontje komt om zijn loontje: Arnon Grunberg wees er vrijdag op hoezeer het zien van het lijden van anderen van belang is voor het menselijk gevoel van welbevinden. Wij kennen God als onkenbaar, zegt Thomas van Aquino terecht. De Psalmen laten volop zien dat de honger naar de bestraffing en de uitroeiing van het kwade onze vorm is om naar het goede te verlangen. God neemt daar blijkbaar genoeg mee, hoewel wij tegelijkertijd moeten weten dat het bij Hem zo niet zit. Hoe precies wel, dat kunnen wij ons niet voorstellen.

Er zit uiteindelijk niets anders op dan ook ons voorstellingsvermogen steeds opnieuw en voortdurend te laten reinigen en de tendensen tot uitsluiting steeds opnieuw uit te sluiten en over te geven aan het vuur van de loutering. Ons leven lang: weg van ons, in het eeuwig vuur. We hebben de hel nodig om niet voor eeuwig in de hel verstrikt te blijven. Op deze manier is de hel, vreemd genoeg, een teken van redding.

Erik Borgman, lekendominicaan

voorzitter van de programmaraad van het Huis van Dominicus in Utrecht

De inaugurale rede van Arnold Huijgen, getiteld *Uitgeblust of opgestookt: De herontdekking van de hel*, is te vinden op <https://www.pthu.nl/media/downloads/oratie-arnold-huijgen-2023.pdf>.